

УДК 94 (477.7) “18/19”

Мінц М.О., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Мінц Микола Олександрович (1952 р.н.). У 1984 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Старший викладач кафедри фізичного виховання і спорту Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації – “Розвиток початкової освіти на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ століття”.

Міські початкові школи м. Миколаєва (1880-1917 рр.)

У статті висвітлено питання історії та діяльності міських початкових шкіл кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Наведені дані про кількість училищ, учнів, учителів, фінансування, матеріальний стан.

This article considers questions concerning history and activity of the primary schools of Mykolaiv at the end of the ХІХ – beginning of the ХХ century. Data as for the quantity of the colleges, their students, teachers, financial conditions and material status are given.

Промисловість міст кінця ХІХ – поч. ХХ ст., базуючись на нових капіталістичних відносинах, розвивалася високими темпами і вимагала освічених і професійно підготовлених людей. Важлива роль у розповсюдженні освіти серед міського населення Півдня України безумовно належала міським початковим школам.

Процесу створення та розвитку міської початкової освіти в своїх працях торкалися у дореволюційний період М.В.Чехов, Г.Г.Герценштейн [1]. В періодичному щомісячному виданні земської губернської управи “Сборник Херсонского земства” регулярно наводилися аналітичні та статистичні дані про роботу міських шкіл. За радянських часів питання про міські школи частково відображені в багатотомній праці “Історія міст і сіл Української РСР” по південним областям [2]. У період незалежної України освіта Півдня України ХІХ – початку ХХ ст. досліджувалася науковцями-істориками, педагогами, з’явилися монографії І.С.Павлика, П.М.Тригуба, О.В.Білюка, В.П.Шкварця, Ю.С.Крючкова, В.В.Боброва [3], наукових публікацій О.П.Тригуба, О.О.Федорчук, В.Д.Халамендика, С.С.Валько, А.Коротецького, С.Г.Водотики, Є.Г.Сінкевича [4] та інших. Безумовно, науковцями зроблений значний внесок у розробку питання історії початкової освіти в регіоні. Наведені цікаві історичні факти,

деякі статистичні дані (кількість шкіл, учнів, фінансування, система навчання і виховання), але питання розвитку міських шкіл кінця ХІХ – початку ХХ ст. ще повністю не вивчено і тому, на думку автора, вимагає подальшої розробки.

Не дивлячись на сплеск початкової освіти після відміни кріпосного права, навчальних закладів у Російській імперії бракувало. Тому у 1872 році царським урядом були прийняті “Правила про міські училища”, в яких передбачалося “надавати дітям усіх станів початкову розумову та релігійно-моральну освіту”. Училища даного типу підпорядковувалися попечителям учбових округів і директорам народних училищ. Поділялися вони на одно-, дво-, три- і чотирикласні. Утримувалися коштами земства, міської громади, станів, приватних осіб. Загальний термін навчання визначався у 6 років. В однокласних училищах учні розподілялися на три послідовні відділення, в яких навчалися по два роки. При шестирічному навчанні діти вивчали Закон Божий, читання і письмо, російську мову і церковнослов’янське читання з перекладом на російську мову, практичну геометрію, географію й історію суспільства, відомості з природничої історії і фізики, чистописання і малювання, спів і гімнастику. В однокласних училищах для допомоги вчителям призначався помічник. Прийом для навчання дітей здійснювався один

раз на рік [5]. Відмінними рисами міських училищ були: окремі училища для хлопчиків і дівчаток, призначення в кожне відділення окремого вчителя, який переходив з дітьми в наступне відділення, і велике значення попечителя школи [6].

Для навчання дітей застосовувалися підручники: І.Добровольського “Русская грамота”, К.Д.Ушинського “Родное слово”, А.І.Гольденберга “Задачник”, А.В.Соколова “Молитвеник”, А.Г.Баранова “Детский мир”, Д.І.Тихомирова “Грамматика”, В.І.Водовозова “Книга для первоначального чтения”, М.О.Корфа “Наш друг”, Н.І.Пльїнського “Обучение церковно-славянскому языку” [7]. Поряд з викладанням основних предметів у міських школах вивчалися предмети ремісничого напрямку (рукоділля, столярна справа і т.ін.). Наприклад, гласний Миколаївської міської думи С.І.Гайдученко (1914 р.) пропонував міській училищній комісії впровадити в школах вивчення бджільництва, посилаючись на вдале розміщення міста, наявність великої кількості садів і городів. За пропозицією гласного в школах повинні були створюватися показові пасіки [8]. Ремісничі відділення мали училища ім. Жуковського, на хуторі Погорілове та інші [9].

Міські народні училища мали учнівські бібліотеки, які регулярно поповнювалися новою літературою, дозволеною Міністерством народної освіти для навчання і читання. Звіти про надходження нових книжок та фінансові витрати на бібліотеки подавалися керівництвом школи до міської управи. Наприклад, учням для читання пропонувалися “Гоголь-гимназист” В.П.Авенаріуса, “Рассказы и сказки” Д.Н.Маміна-Сибіряка, “Полное собрание сочинений” Д.І.Фонвізіна, “Рассказы о Петре Великом” Є.С.Сорокіна, “Слепой музыкант” В.Г.Короленка, “Петрушкина грамматика” І.Д.Ситіна, “Пісні і думи” Т.Г.Шевченка, “Король лир” В.Шекспіра та ряд інших. Особливе місце серед книжок шкільної

бібліотеки належало книжкам з релігійної тематики. Наприклад, до Миколаївської міської школи ім. Гоголя надійшли “Євангеліє з псалтирем”, “Часослов”, “Книга для церковно-славянського читання” Д.І.Тихомирова, “Священная история Старого и Ветхого заветов” [10]. У 1916 році на кожне міське училище виділялася сума від 75 до 100 руб. на рік для придбання книжок [11].

Положення про міські школи в цілому позитивно вплинуло на розвиток початкової освіти в містах, але порушило наступність між ланкою початкової та середньої освіти. Перший клас відповідав курсу початкового училища. Учителі міського училища викладали всі навчальні предмети. Для їх підготовки створювалися учительські інститути. Процес заміни міськими училищами повітових, які існували ще на початку ХХ ст., йшов повільно. З відкриттям міських училищ за положенням 1872 року склалася система освіти, яка була повністю становою. З часом розвиток міських училищ привів до поступової ліквідації перших класів і появи чотирирічного училища. В такому училищі на кожне відділення призначався окремий вчитель [12]. Поступово всі міські училища перейшли до такого типу шкіл. З часом з'явилася предметна форма навчання.

Кількість міських шкіл швидко зростала. Наприклад, якщо у м. Миколаєві в 1871 році їх налічувалося 26, то в 1876 році вже 35 [13], а у 1880 році – 51 [14]. Особливо активно цей процес проходив у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. За короткий період часу відкрилися училища Водопойське (1882 р.), ім. Пушкіна (1883 р.), Мішковське (1886 р.), ім. Лермонтова (1899 р.), ім. Ломоносова (1899 р.), Миколаївське на хуторі Погорілове (1901 р.), Шорокобалківське (1901 р.), ім. Жуковського (1902 р.), ім. Гоголя (1902 р.) [15]. У 1893 році кількість шкіл зменшилась до 49 (закриті дві

Таблиця 1

Зростання кількості учнів у міській школі на хуторі Водопой [18]

Роки	Хлопчики	Дівчатка	Загалом
1882	66	19	85
1883	70	22	92
1885	70	23	93
1886	69	21	90
1887	77	26	103
1888	84	31	115
1889	93	28	121

школи грамотності), але кількість школярів продовжувала збільшуватися. Якщо в 1880 році

в них навчалось 3351 учень [16], то в 1915 році – 2348 хлопчиків і 2118 дівчаток (4466 учнів)

[17]. Процес зростання можна спостерігати на прикладі міської школи на хуторі Водопой.

Таким чином, чисельність учнів лише однієї школи за 7 років збільшилася на 36 чол. (30 %). Це явище було характерним для всіх шкіл міста.

На початку 1900-х років середня наповнюваність міських шкіл Миколаївського військового губернаторства складала від 69 учнів (Широкобалківське училище) до 159 (училище ім. Гоголя) [19]. А в училищі по вул. Нікольській № 61 навчалось 307 хлопчиків і дівчаток [20]. Особливо процес зростання учнів спостерігався в 1907-1911 рр. Наповнюваність шкіл різко збільшилася. Наприклад, в училищі на честь Миколи II вона дорівнювала 453 учням. В той же час кількість учнів у школах протягом року була нестабільною. Так, училище ім. Лермонтова на початку 1908 року школу відвідували 278 дітей, в лютому – 272, березні – 268, травні – 264, червні – 201 [21]. Сезонні та весняно-польові роботи, в яких діти виступали помічниками батьків, відволікали дітей від навчання [22].

Отже, кількість бажаючих отримати початкову освіту в кінці XIX – на початку XX ст. зростає. Але існувала серйозна проблема покращення відвідування учнями школи. Значна кількість пропусків занять в школах була через часті епідемії та пошесті. В такому випадку школи закривалися на невизначений термін або подовжувалися канікули. Одеський учбовий округ рекомендував директорам народних училищ в таких випадках керуватися висновками дільничого лікаря [23]. З цією метою Херсонським губернським земством була видана спеціальна інструкція, якою належало керуватися завідуючим шкіл при загрози епідемії [24].

В той же час поза межами школи залишалася значна кількість дітей. Для того, щоб визначити потребу населення міста в освіті, в 1895 році канцелярія Миколаївського військового губернатора надіслала всім завідувачам шкіл листи такого змісту: “Чи бували протягом останніх п’яти років випадки відмов у прийомі учнів у миколаївські міські початкові школи... і якщо бували, то скільком учням відмовлено у прийомі?” [25].

З часом в управу почали надходити звіти вчителів про наявність значної кількості таких випадків. Вчителька міського народного училища писала, що “за відсутністю вакансій відмовляла 30 дітям щорічно”. А в школі на хуторі Водопой вчителька А.Монзарар протягом останніх 5 років не змогла прийняти до школи 40 чол. [26]. Для більшого залучення дітей до навчання в ряді шкіл впроваджувалися двозмінні заняття [27].

Основним контингентом учнів міських шкіл були діти з бідних сімей. Багато з них не могли

оплатити навчання (30 коп. на місяць). Це було причиною того, що вчителі регулярно звільняли від сплати за навчання учнів-бідняків. Вчителька Водопойської школи Марія Горенко в 1889 році звільнила від сплати 102 учня [28], а вчителем Мішковської – 21 [29]. Дослідження показали, що звільнення від сплати за навчання дітей в містах було значно меншим – на одну школу в середньому 4 учня. Міські мешканці більш регулярно вносили кошти за навчання своїх дітей, “ніж хуторяни, які таку незначну суму як 30 коп. на місяць виплачували з великим трудом” [30].

Тому значна кількість дітей вибувала зі школи до кінця курсу навчання і йшла працювати в найми або допомагали батькам по господарству. На початок 1893/94 навчального року, наприклад, в Пушкінському училищі не з’явилося 3 хлопчики та 6 дівчаток [31]. При прийомі до школи вчителька школи ім. Жуковського надавала перевагу дітям з незаможних сімей [32]. Були непоодинокі випадки, коли батьки зверталися до керівництва міської управи з проханням надати можливість навчатися їх дітям безкоштовно [33].

Інкони учителі з власних коштів оплачували навчання учнів. “Зважаючи на велику бідність (учнів), вимушена дати в борг, який не віддають”, – писала в 1908 році завідувача школою ім. імператора Миколи II О.М.Подлигайлова. Далі вчителька повідомляла про те, що більша частина дітей голодують і не мають навіть хліба. Вона просила допомогти організувати в школі для таких дітей сніданок або в крайньому випадку – чай.

Для попередження кишкових захворювань члени міської управи рекомендували Миколаївському міському громадському управлінню влаштування в народних школах гарячих сніданків. Місцеві жителі, наприклад, хутора Погорілого погоджувалися забезпечувати місцеву школу хлібом за ціною 5,5 коп. за 1 фунт [34]. З метою допомоги дітям з бідних сімей в Миколаєві була заснована (1874 рік) “Спілка допомоги нужденним особам, які прагнуть до освіти”, яка надавала матеріальну допомогу учням шкіл грамотності [35].

Матеріальна база міських шкіл була значно кращою сільських народних. Більша частина училищ розміщувалася у власних спеціально побудованих будинках, які належали місту [36]. В той же час приміщень не вистачало. Так, в Першому Миколаївському міському училищі навчалось 305 учнів, які розміщувалися в п’яти приміщеннях. На одного учителя припадало по 70 учнів. Заняття молодших груп проводилося в дві зміни. У приміщеннях, в яких могло розміститися 36 учнів, вчилися по 70 чол. Тіснота негативно відбивалася на успіхах в навчанні дітей та їх здоров’ї [37].

В багатьох випадках шкільні приміщення погано опалювалися, були темними і непристосованими до занять. Автор вважає доцільним навести, як приклад, лист до училищної комісії завідуючої міською школою № 10 О.М.Подлигайлової: “Маю честь довести училищній комісії, що я прослужила на хуторі Широка Балка 17 років, з 1890 до 1907 року. З 15 жовтня 1907 року упродовж 4-х років є завідуючою школи № 10. Приміщення для завідуючої – 1 невелика кімната між класним коридором і кухнею сторожа... Жити в такій кімнаті було досить важко; з одного боку від дітей неможлива духота, з іншого – чад від плити. Вчительської немає, що є надзвичайно незручним для вчительського персоналу. Тому приходилося їм снідати і відпочивати під час уроку Закону Божого і співів в тих же задушних класах або сидіти в коридорі поруч із сторожем, що викликало незадоволення з боку вчителів.

Я багато попрацювала в школі. Мною були збудовані лазня, криниця, сад, і все це я залишила в хорошому стані. У... школі, в якій я служу, є багато незручностей, які впливають на здоров'я; немає клозету для учительського персоналу, непролазне болото, все це відбилося на моєму здоров'ї, приходилося багато разів набирати повні колоші грязюки і так сидіти з промокшими ногами і займатися, тому що візники не хочуть підвозити” [38].

Іноколи учителям доводилося ходити пішки на роботу до 16 верст. Це призводило до того, що учителі часто хворіли. Часто-густо учитель був єдиним працівником в сім'ї і утримував на свою мізерну платню інших членів родини, тому вчителям доводилося проводити уроки “на стороні” [39]. Так, учитель гімнастики отримував 10 руб. на місяць [40]. Тяжка праця підривала здоров'я учителів, і іноколи вони змушені були звільнятися з роботи на деякий час для лікування та зміцнення своїх сил, незважаючи на те, що робота в школі була для них єдиним джерелом прибутку [41].

На початку ХХ ст. промисловість Півдня України інтенсивно розвивалася. У Миколаєві перед Першою світовою війною суднобудівні заводи отримували державні замовлення на будівництво нових військових кораблів. На заводах створювалися нові робочі місця. У 1912 році для будівництва двох військових кораблів у місто повинні були прибути 3500 спеціалістів разом із своїми сім'ями, всього понад 10 тис. чол. Миколаївська міська влада була стурбована прибуттям великої кількості людей, серед яких були 10% дітей шкільного віку і просила попечителя Одеського навчального округу А.І.Щербакова допомогти відкрити в місті Миколаєві потрібну кількість початкових шкіл [42]. Але впровадженню цього плану в дію зашкодила війна.

В першому десятилітті ХХ ст. царським

урядом були зроблені деякі кроки для забезпечення зростаючого попиту населення до освіти. Для розширення шкільного будівництва в 1909 році було прийнято “Правила про виділення коштів з казни на шкільні будівельні потреби”. Для цієї мети в Міністерстві народної освіти передбачалися спеціальні кошти. Тому вже в грудні 1909 року Миколаївське міське громадське управління звернулося до Міністерства з проханням виділити 6000 руб. для будівництва однієї чотирикомплектної школи, на яку вже був заготовлений будівельний матеріал. У 1911 році школа повинна була стати до дії [43].

Треба відмітити, що міські школи протягом свого існування не мали постійного і стабільного джерела фінансування. На початку 90-х років найбільшим вкладником в розвиток освіти були міські громади, витрати яких на школи сягали 38%. За ними йшли земства – 25%, потім сільські громади – 21%, казна – 8% й інші надходження – 8%. Таким чином, міські громади Херсонщини давали на народну освіту майже в 5 разів, а земства в 3 рази більше, ніж держава. “Міські громади Херсонської губернії знаходяться в ряду міських громад Росії, найбільш “чутливих” до справи народної освіти, тому що в імперії міські громади покривають лише 17,9% витрат на потреби народної освіти”, – писала В.Каменська [44].

Наприкінці ХІХ ст. з'явилася добра традиція, яка збереглася на довгі роки, надавати міським початковим училищам почесні найменування. В 1911-1912 навчальному році до міської управи надійшло клопотання культурно-просвітницької комісії про присвоєння початковому училищу № 10 почесного найменування Г.Ф.Осмоловського, № 14 – ім. Л.М.Толстого, № 15 – М.О.Некрасова, № 12 – К.Ф.Рилеева, № 13 – Декабристів і училищу при церкві Всіх Скорботних – І.С.Тургенева [45].

Однією з форм поширення писемності серед народу були міські школи грамотності, які виникли в Миколаєві у 1861 році за ініціативи дружини головного командира Чорноморського флоту і портів віце-адмірала фон Глазенапа – Емілії Антонівни Глазенап [46]. Ці школи створювалися з метою розповсюдження грамотності серед дітей найнижчих станів. Але освітою була охоплена лише невелика частина дітей шкільного віку. В 1877 році кількість шкіл сягала 20. В них навчалось 1200 дітей. Заняття проводили 59 педагогів. Випускники двокласних шкіл грамотності продовжували навчання в чоловічій та жіночій гімназіях, прогімназії, повітовому училищі тощо.

Учителі шкіл працювали старанно, кращі з них отримували державні нагороди за плідну працю. Вчительки Є.Семенова, А.Нікітас, М.Нікітас отримали золоті медалі Міністерства

народної освіти [47]. У 1908 році 17 вчителів шкіл грамотності отримали срібні нагороди [48].

Наприкінці свого існування школи грамотності знаходилися в надзвичайно скрутному фінансовому становищі. У 1911 році на потреби цих шкіл надійшло лише 450 руб. [49]. Ще у 1910 році міська влада почала клопотати перед Міністерством народної освіти про перехід шкіл грамотності в розряд міських народних училищ за Положенням 1874 року. Це пояснювалося тим, що в місті різко зросла плата найму приміщень для шкіл грамоти, піднялася ціна на паливо, “а також надзвичайно слабкого надходження пожертвувань в бюджет комітету”. Комітет шкіл грамотності порушив клопотання перед міським громадським управлінням про передачу всіх шкіл, в яких навчалось 1735 учнів, у відання міської влади. 18 березня 1911 року міська дума погодилася прийняти школи грамотності у своє підпорядкування [50].

16 лютого 1912 року Миколаївський комітет шкіл грамотності на чолі з головою, капітаном першого рангу З.Я.Ульяновим за згодою

попечителя цих шкіл командира Миколаївського порту, контр-адмірала А.І.М'язковським передали ці школи у підпорядкування міської влади [51]. Рішенням Херсонської повітової училищної ради від 21 серпня 1912 року школи грамоти були перейменовані в початкові народні училища і були включені в мережу міських шкіл [52].

Персонал вчителів кожної міської школи складав 5-9 чол., але вчителів не вистачало. Замість 7 педагогів працювали 5. Особливо ця проблема гостро постала в період війни 1914-1916 років, коли значна кількість учителів-чоловіків була мобілізована до армії. Винагорода за працю була незначною. В середині 70-х років вона оцінювалася до 10-15 руб., а їх помічники отримували від 7 до 9 руб. на місяць. А на початку ХХ ст. вчителі співів, гімнастики отримували 15 руб. на рік [53], але і ці кошти виплачувалися нерегулярно [54]. Кардинального підвищення заробітної плати вчителям так і не відбулося. Лише у 1915 році з 1 вересня уряд надав прибавку вчителям народних шкіл в розмірі 5 руб. на місяць [55].

ЛІТЕРАТУРА

1. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Сост. Н.В.Чехов. – М.: Польза, 1912. – 224 с.; Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, извлеченные из дела земства членом Херсонских – училищного совета и земской управы Герценштейном, и им же составленный обзор деятельности земства Херсонского уезда в деле народного образования в период времени от открытия земских учреждений до настоящего времени, 1865-1874 (Издание Херсонского уездного земства). – Херсон, 1874. – 637 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. – 771 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська обл. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. – 867 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська обл. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. – 687 с.
3. Павлик І.С. Освіта на Миколаївщині у XIX-XX ст. (Історичні нариси). – Миколаїв: УМДГУ, 1997. – 176 с.; Павлик І.С., Тригуб П.М., Білюк О.В. Історія Миколаївщини: Навчальний посібник. – Миколаїв, 1996. – 196 с.; Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина: Навч. посібник. – 2-ге вид., доопр., випр., доп. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могилі, 2004. – 486 с.; Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней. – Николаев: МП “Возможности Киммерии”, 1996. – 300 с.; Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України (XIX – початок ХХ ст.). – Херсон: Персей, 2001. – 159 с.
4. Тригуб О.П. Народна освіта та церква Херсонської губернії на поч. ХХ ст. (1900-1917 рр.) // Питання культури Півдня України: Наукові записки МФ КНУКіМ з проблем культурології. – Миколаїв, 1998. – С. 37-39; С.Г.Водотика, Є.Г.Сінкевич. Історія Херсонщини: Навч. посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – С. 118-127; Валько С.С. Освіта Дніпровського повіту (друга половина XIX – початок ХХ ст.) // Таврійський степ (Мій край): Каховка; Херсон; Київ: Айлант, 2002. – С. 69-75; Федорчук О.О. Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку ХХ ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Т. 17, Вип. 4. – Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могилі, 2002. – С. 88-91; Халамендик В.Д. Соціально-педагогічні передумови становлення та розвитку педагогічної освіти Півдня України другої половини XIX – початку ХХ ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 7. Педагогічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могилі, 2002. – С. 123-134.
5. Елисеєв В. Программы и правила городских училищ. Изд. 5-е. – С.-Петербург; Москва; Одеса: Книгоиздательство “Родное слово”, 1911. – С. 3.
6. Чехов Н.В. Вказ. пр. – С. 85.
7. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 216, оп. 1, спр. 2707, арк. 16.
8. Ibid., спр. 3996, арк. 1.
9. Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1913 год. – Изд. канцелярии Николаевского градоначальника. – Николаев, 1913. – С. 70.
10. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1413, арк. 286, 123; спр. 2681, арк. 66.
11. Ibid., спр. 4000, арк. 2.
12. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Сост. Н.В.Чехов. – М.: Польза, 1912. – С. 88.
13. ДАМО, ф. 239, оп. 1, спр. 45, арк. 8, 115.
14. Ibid., ф. 230, оп. 1, спр. 10967, арк. 28.
15. Ibid., ф. 216, оп. 1, спр. 1306, арк. 4, 5, 7, 13, 14, 16, 17, 20, 24, 50.

16. Ibid., ф. 230, оп. 1, спр. 10967, арк. 25.
17. Ibid., ф. 229, оп. 1, спр. 1678, арк. 25.
18. Ibid., ф. 216, оп. 1, спр. 1306, арк. 25.
19. Ibid., спр. 1350, арк. 1-8.
20. Ibid., спр. 3064, арк. 46.
21. Ibid., спр. 1415, арк. 5, 10, 18, 22.
22. Ibid., спр. 2707, арк. 17.
23. Ibid., спр. 2768, арк. 67.
24. Ibid., спр. 2798, арк. 106-112.
25. Ibid., спр. 2843, арк. 98.
26. Ibid., арк. 100, 101.
27. Ibid., спр. 3974, арк. 12.
28. Ibid., спр. 2707, арк. 9.
29. Ibid., спр. 2681, арк. 73.
30. Ibid., арк. 73.
31. Ibid., спр. 1306, арк. 50, 79.
32. Ibid., спр. 1452, арк. 84.
33. Ibid., спр. 2798, арк. 52, 102.
34. Ibid., спр. 1452, арк. 3, 13, 73.
35. Ibid., ф. 230, оп. 1, спр. 10457, арк. 2.
36. Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев, 1901. – С. 91-94.
37. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3064, арк. 43.
38. Ibid., спр. 3987, арк. 4.
39. Ibid., спр. 1452, арк. 9; спр. 3987, арк. 6.
40. Ibid., спр. 3984, арк. 2.
41. Ibid., спр. 2707, арк. 47.
42. Ibid., спр. 1577, арк. 1, 3.
43. Ibid., спр. 3970, арк. 68, 80.
44. Русская школа (С.-Петербург). – 1892. – № 3 (март). – С. 138.
45. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3988, арк. 4.
46. Ibid., спр. 3986, арк. 8.
47. Ibid., ф. 229, оп. 1, спр. 938, арк. 13.
48. Ibid., арк. 1,2.
49. Ibid., ф. 216, оп.4, спр. 3986, арк. 26.
50. Ibid., арк. 46.
51. Ibid., арк. 8.
52. Ibid., арк. 47.
53. Ibid., оп. 1, спр. 2707, арк. 49.
54. Ibid., ф. 222, оп. 1, спр. 1597, арк. 3.
55. Ibid., ф. 216, оп. 1, спр. 4000, арк. 1.
56. Ibid., оп. 4, спр. 3986, арк. 46, 47.

Стаття надійшла до редколегії 05.12. 2005 р.